

ПОПОВИЧ

Мирослав Володимирович — академік НАН України, директор Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України

ВЛАДА І МОРАЛЬ

Вельмишановні колеги!

Проблема моральності влади як соціального інституту і як ціннісного виміру життєдіяльності людини належить до «вічних проблем», бо в її серцевині — проблема добра і зла. Чи можна свідомо використовувати зло задля досягнення добрих цілей? Чи неминуче владні відносини тягнуть за собою зло, обман, насильство? Чим можна жертвувати задля досягнення високої мети?

На рівні здорового глузду твердження типу «влада псує людину», «абсолютна влада псує людину абсолютно» або навіть «мета виправдовує засоби» не викликають серйозних заперечень. Прикладів цинізму політиків різних напрямів і уподобань у різні часи можна навести безліч. Макіавеллі мав багатьох попередників і ще більше число наступників, однак приклади самі по собі ще не вирішують питання. Проблема зла в ім'я добра, проблема жертви і жертвовності непокоїть цивілізацію принаймні з часів Сократа. Взагалі це — фаустівська проблема, у християнстві її джерела — в темі мага Симона, що хотів купити собі єпископське звання за гроші. У російській літературі класичне формулювання знайшла концепція Великого інквізитора в «Братах Карамазових» Ф. Достоевського. Незважаючи на всю різноманітність позицій, все ж таки переважно вважають, що принцип уседозволеності і морального релятивізму виправдовує будь-яку підлоту, проте, з іншого боку, фанатичне пуританство нерідко приносить людям не менші страждання. Згадаємо хоча б, як склалися долі тих політиків, які сповідували принцип «холодний розум, гаряче серце, чисті руки».

У всякому разі можна вважати, що оцінка людської дії як морально прийнятної і її ж оцінка як успішної та ефективної належать до різних сфер діяльності, до різних практик. Бажано, але не завжди можливо, щоб ці площини узгоджувалися. Дія може бути ефективною, але аморальною, і навпаки — високоморальною, але не ефективною. Там, де вони не збігаються, і виникає проблема зла. Щоб оцінки були правильними, обґрунтованими, прийнятними, необхідно ясно розуміти, що таке *смысл* вчинків

і подій. Прийmemo, що дві події (чи два вчинки) є одна і та ж подія (мають один і той самий смисл), якщо вони мають однакові наслідки. В такому разі проблема смислу подій — це насамперед проблема *відповідальності* людини за вибір, який вона робить — усвідомлено чи ні, інколи навіть самим фактом належності до певних суспільних груп.

Завдяки відносній автономії різних сфер діяльності, в тому числі автономії силових, владних відносин щодо етичних, моральнісних засад, можлива та «банальність зла», про яку писала Ханна Арендт. Обґрунтовуючи свою концепцію, вона наводила численні приклади того, як кати-чиновники нацистського апарату смерті поза межами «службових обов'язків» поводити себе як добропорядні містяни і зразкові члени сімей. Дії людини мають наслідки, інколи зовсім не прогнозовані, інколи такі, що повністю або частково відповідають чи не відповідають задумам дівців. Характеристику сенсу (смислу) вчинків не можна вичерпати сумою їх наслідків. Необхідно взяти до уваги саме *етос*, внутрішній стан дівця.

У дослідженні різних форм людської діяльності логіці і психології вдалося знайти більш-менш точні відповідники інтуїтивним уявленням, а (символічній) логіці — сформулювати мовою математики достатньо точний аналог великих фрагментів пізнавальної діяльності. Побудовано формальні описи таких понять і процесів, як «істина», «хиба», «імовірність», «значення», «інформація», «смисл» тощо. Серед новітніх репрезентацій — аналоги міркувань про добро і зло. Опис інтелектуальної діяльності людини не обмежується логічним простором, де вихідними оцінками є оцінки на істину і хибу. Так, французький філософ Венсан Декомб розвинув концепцію *політичних суджень*, у якій основну роль відіграють поняття добра і зла, задуму і наслідків (присвячена цим питанням наукова конференція за участю французьких колег, у тому числі В. Декомба, відбулася минулого року в Києві). Для побудови системи параметрів, що ґрунтуються на аналізі етики, використовують також результати аналізу мови і мовлення (теорія мовлен-

невих актів Дж. Сьорля). Насамперед потрібно уточнити поняття «смисл». Ми розуміємо, що таке «смисл мовного виразу», але не можемо з такою ж упевненістю відповісти на питання, в чому полягає смисл тієї чи іншої історичної події. Узагальнення поняття «смисл» дозволяє аналізувати не тільки зміст мовленневих актів, але також говорити про смисл подій і ситуацій у широкому значенні слова.

Подібні конструкції можуть базуватися на логіко-математичній семантиці Г. Фреге. Тут корисно звернутися до правових уявлень, зокрема до відмінностей між *інформацією про подію* та *оцінкою (оцінковим описом)* тієї самої події. Інформативне твердження може бути хибним, тоді як оцінкове — істинним. Наприклад, « $2 \times 2 = 5$ » — хибне твердження, водночас « X вважає, що $2 \times 2 = 5$ » може бути істинним. З точки зору логіки ці речення мають різний об'єкт: перше говорить про *числа*, друге — про *думку* певного X , тобто про смисл виразу. Оцінкові твердження відповідають тому, що в семантиках типу Фреге називається *смислом*. Позитивна чи негативна оцінки, в тому числі оцінки на добро і зло, мають бути обґрунтовані так само аргументовано і об'єктивно, як і інформативні твердження в пізнавальній діяльності.

У зв'язку з цим як приклад можна навести обговорення, нерідко вкрай темпераментні, оцінок подій нашої давньої і недавньої історії. Йдеться про обґрунтованість, аргументованість тих чи інших оцінок історичних подій. Так, останнім часом небувалої гостроти набули оцінки епізодів епохи Київської Русі, пов'язаних з іменами Юрія Долгорукого та Андрія Боголюбського. Констатуються недружні щодо Києва дії московських, точніше, суздальських і володимирських князів — пограбування, спалення, нищення церков тощо. Вчинки ворогів Київського князівства можна оцінити вкрай негативно, сам опис подій є інформацією про сторінки історії, незнання яких не звільняє від відповідальності. Однак ідеться не про інформативний зміст текстів, що описують минулі події, а про оцінку їх смислу. А князівські виправи з пограбуваннями і ни-

ценнями в ту епоху були звичною справою, і оцінка моральнісного боку походу того чи іншого князя має бути, вочевидь, основана на загальноприйнятних етичних нормах тих часів, а не сьогодення. Можна, звичайно, сенс тих подій розглядати як сукупність їх наслідків, але так ми знайдемо виправдання всіх підлот історії, оскільки все якось іде до кращого, така вже загальна концепція прогресу. Обмежуючись концепцією смислу події чи вчинку як сукупності їх наслідків, ми залишаємося в межах моральнісного релятивізму і просто констатуємо різницю ментальностей різних націй і епох.

Кроком уперед є вивчення менталітету та його еволюції на основі різних традицій. Суть справи полягає в тому, що владні відносини не є чимось похідним від економіки чи інших реалій, вони утворюються на основі системи владних відносин уже в сімейному та родовому укладі. Владні відносини, як вони склалися в князівствах межиріччя Волги і Оки, були значно більш деспотичні й авторитарні, ніж на Руському Півдні та Північному (Новгородсько-Псковському) Заході. Причому, як зазначав ще В. Ключевський, це була архаїчна околиця слов'янської колонізації, до того ж Андрій Боголюбський обрав своїм «стольним градом» саме невічове місто, де воля князя вирішувала все. Розходження між властивим Північному Сходу авторитаризмом і доволі анархічним Півднем поглиблювалися після монгольського завоювання, а падіння

Новгородсько-Псковського центру під ударами Івана Грозного остаточно вирішило долю Москви як особливого центру влади. З природою владних структур пов'язана і система уявлень про гідність індивіда.

Отже, можна констатувати релятивність владних понять, що різняться в окремих спільнотах. Чи існують поряд з релятивними нормами також і норми абсолютні? Заперечення абсолютних моральнісних норм у політиці та в інших сферах діяльності і є «макіавеллізмом» у політиці і моралі. Можна впевнено говорити, що в різних епохах існують не лише релятивістські переконання у вседозволеності, а й принципи, які окреслюють простір дозволеного і недозволеного. Недозволеного за будь-яких умов, без жодних винятків.

І тут ми вступаємо в область дискусій, які точаться вже не одну тисячу років. У тій біблійній спадщині, яка й досі сприймається як основа легітимації моральнісних і політичних правил, що формують владну структуру суспільства, особливе місце займає біблійна «Книга Іова». Як і більш ранні тексти, вона трактує питання про смисл людських страждань, питання, яке постало ще на зорі цивілізації, питання, на яке немає відповіді, але жити ми можемо лише тоді, коли знаємо, що наші страждання мають сенс. Лише одне можна стверджувати з цілковитою впевненістю: є речі, які робити не можна. Не можна у жодному разі, без жодних винятків.

Дякую за увагу.